

Een maximum aan crises

De grote vertrouwenscrisis

Het alom heersend wantrouwen dat in algemene zin gericht is tegen de waarheid, het waarden- en normenpatroon, de democratie, de politiek (de wetgevende – en uitvoerende macht), de rechterlijke macht, de economie (het bedrijfsleven, de *Big Data*-bedrijven), de aan de overheid gelieerde onderzoeksinstituten, de gevestigde traditionele media heeft tot een algehele nihilistische stemming geleid. Aan het eind van de 19de eeuw bracht Nietzsche, als reactie op de toenmalige negatieve stemming, het als volgt onder woorden: de geschiedenis, het heden heeft geen zin, richting en doel meer, we leven in een nihilistisch tijdperk.¹ Honderdvijftig jaar later bestaat er evenzeer een groot wantrouwen. En dat wantrouwen gaat gepaard aan het geen geloof meer hebben in welke vorm van transcendentie, alomvattende eenheid dan ook. Kortom we leven in een wereld waarin geen zin, doel en eenheid meer bestaat waar God, waarheid, of elk ander metafysisch beginsel die lange tijd als richtsnoer heeft gediend, opgeheven is.

Tegenwoordig lijkt het of we in een fase zijn beland waar het wantrouwen omslaat in een uitgekledede vorm van geloof dat gepaard gaat aan zelfbedrog, je gelooft alleen nog maar in wat je wilt geloven, in wat in jouw kraam past. Als dat de werkelijkheid is, dan betekent dat dat de mens die geheel op zichzelf is teruggeworpen, een wezen is dat zich louter nog bekommerd om zijn individuele behoeften, hij is aan het overleven. En daartoe is een hele wereld om hem heen gecreëerd. Een spectaculaire wereld waar consumptiewaren te pas en te onpas worden aangeprezen, waar dagelijks reclameboodschappen en flitsend nieuws in kapitale letters over hem wordt uitgestort, waar hij op sensationele wijze geïnformeerd wordt over de stand van zaken in het politieke circus, over de talloze oorlogen in deze wereld, over de rampen die zich op de continenten voltrekken, over de instortende huizenmarkt, over de bankencrisis, over de grote klimatologische veranderingen, over de extreme winsten van de grote bedrijven en de absurde bonussen van de CEO's, over de toenemende inflatiecijfers, over de waanzinnige prijsstijgingen in de supermarkt.²

Uit machteloosheid kiest de mens een vijand. Zijn grote troost wordt dan *Fake News*, een duistere wereld (*brave new world*) op internet die bewust vijanden creëert om *zichzelf* een identiteit te verschaffen. Mede dankzij de sociale media zijn wij allen individuen geworden, zijn wij op ons zelf teruggeworpen.

In de huidige tijd heerst de macht van het getal en het belang van de opinie. Tegenwoordig heeft het getal de plaats ingenomen van de substantie, en is de

¹ Het nihilisme heb ik uitgebreid behandeld in de boeken *Eenzame verontwaardiging* en *In gevecht met de wanhoop* (zie mijn publicaties op de website www.chaosmaatschappij.nl)

² De burger wantrouwt de grote banken en de pensioenfondsen die hun geld in rook laten opgaan, wantrouwt de overheid die de staatsschulden laat compenseren door de burgers, terwijl multinationals en multimiljonairs belasting ontlopen. Hun pensioenen zijn niet meer veilig bij de vertrouwde pensioenfondsen, maar uitbesteed aan beursgenoteerde investeringsmaatschappijen.

opinie op de troon gaan zitten van de waarheid. Afkomst en traditie gelden niet meer. Ressentiment is het onbetwiste credo van de slaafse, getalsmatige meerderheid die het populisme heeft omarmd. En dat oprukkend populisme wordt voornamelijk gevoed door de angst te verliezen wat ooit veroverd is. Zo berust het verzet tegen immigranten om een voorbeeld te geven op de angst dat het sociale zekerheidsstelsel uitgehold wordt. Dat is niet het hele verhaal, er ligt ook een politieke reden aan ten grondslag en die manifesteert zich in de crisis van de representatieve democratie, en daar blijft het niet bij, er zijn ook allerlei andere crises: financiële, klimaat, stikstof, bio-industrie etc. Om al die problemen op te lossen worden er experts ingehuurd. Al wat zich specialist, expert of bestuurskundige noemt, bestormt de dan toe gesloten burelen van de talrijke overheidsinstanties en bestookt de onwetende ambtenaren met adviezen die achteraf gezien volkomen nutteloos zijn. In korte tijd heeft die cohorte zich weten op te werken tot buikspreekers van de uitvoerende macht. En dat heeft desastreuze gevolgen gehad.³

En wat doe de staat? De staat zou de rol op zich moeten nemen om de diepgaand verdeelde samenleving te helen. Maar die rol speelt hij niet meer. Want de staat heeft die rol uit handen gegeven aan de vrije markt. In werkelijk een recordtijd heeft de staat de meest wezenlijke maatschappelijke sectoren geprivatiseerd.

De afbraak van de politiek is door de politiek zelf in gang gezet

Het grote keerpunt is mei 1968. Elk project dat gericht is op de toekomst en in een visie op de lange termijn werd vertaald, werd omgezet in een nihilistisch/negatieve bestrijding van het heden zonder dat er een duidelijk alternatief werd geformuleerd. Het was een revolte van jongeren en studenten en *niet* van het werkend deel der natie die had al lang het hoofd in de schoot van de consumptiemaatschappij geworpen.

Al heel snel na 1968 schudden de babyboomers hun rebelse veren van zich af. Aanvankelijk nemen ze nog de geldverslindende bureaucratie met haar pseudo-experts en de doorgeschoten financiële, bancaire instituten op de korrel, om niet veel later zelf de belangrijkste posities in de bureaucratische organen, de financiële instituten en het na de Tweede Wereldoorlog opkomend organisatie- en advieswezen in te nemen. Toch blijft er aan die generatie nog een enig sentiment bekliven.

Deze kinderen afkomstig uit de middenklasse blijven vasthouden aan de verworven/veroverde rechten voor vrouwen, homoseksuelen, lesbiennes (alles wat tot de lhbtqi-gemeenschap + nog een paar andere letters van het alfabet behoort). Verder ondersteunen zij het proces van secularisering en wat zij nog belangrijker vinden die van de individualisering. Zij nemen afstand van de verworvenheden van het Verlichtingsdenken. Voor hen speelt het aloude Verlichtingsideaal zich enkel nog af in een streng afgebakend cultureel domein, waar alleen ras, natie

³ Na verloop van tijd blijkt dat de politieke macht zelf het vertrouwen in haar eigen functieneren verloren heeft, politici bieden om de haverklap hun excuses aan voor hun falen in de media.

en identiteit de te bediscussieerde onderwerpen zijn. Met een gerust hart mogen we vaststellen dat mei 1968 het begin is geweest van alle kwalen waaraan de huidige (post)moderne samenleving lijdt.

Schuivende panelen in de politiek

Binnen een mum van tijd is links, of wat er nog voor door moet gaan, ingepalmd door rechts. Rechts heeft in de debatten het voortouw genomen, links blinkt daarin uit door afwezigheid. Zo beschuldigt rechts links van cultuurmarxisme, een begrip dat rechts geleend heeft van de marxistische ideoloog Antonio Gramsci. Trouwens rechts heeft heel veel van het linkse gedachtengoed geplunderd om haar eigen, nieuw gevormde ideologie te schragen.

Intussen is links in haar autonomie strijd geheel van het strijdperk verdwenen, haar sociale ideologie bijv. betreffende de verzorgingsstaat, over een onderwijs waar iedereen gelijke kansen heeft etc., gelijkberechtiging, internationale solidariteit om maar enkele te noemen, is geïmplodeerd.⁴ Links onderscheidt zich alleen nog van rechts, doordat zij een romantisch beeld schetst van de natuur, een beeld dat gevoed wordt door een naar mijn smaak anti-rationeel vitalisme.

En wat is het antwoord van rechts? Rechts wil koste wat het kost de historische orde verdedigen. Verder is rechts fel gekant tegen de rationele hybris die sinds de Verlichting de discours heeft bepaald en alle facetten van het leven en welzijn heeft besmet. Maar wonder boven wonder hebben zij iets gemeen. Zowel links als rechts hebben een apocalyptisch wereldbeeld waarin de catastrofe een onafwendbaar fenomeen is.

Het begrip *demos* van het woord democratie staat ter discussie. En laat nu net de *demos* dat deel van de samenleving zijn dat niet gerepresenteerd is in de vertegenwoordiging van de macht. Al in de jaren tachtig volgt de reactie. Dat wordt opnieuw duidelijk als er in meerdere landen een monsterverbond gesloten wordt tussen het neoliberalisme en het populisme. Sluipenderwijs komen er in Italië, Turkije, Hongarije, Polen, de VS onder Trump, partijen aan de macht die deze ideologische verbintenis openlijk omarmen en die ook nog fanatiek uitdragen (dagelijks voegen zich meer landen bij dit gezelschap).

En dat historische verbond wordt gesloten om de gevolgen van de globalisering, de kwetsbare positie van de werkenden op de arbeidsmarkt, de verandering van die markt (steeds meer zelfstandigen), de migratiestromen, het verlies van de nationale identiteit in een ideologisch perspectief te plaatsen.

Maar alles wel beschouwd, het populisme is niet de oorzaak van de crisis van de democratie, het is er een symptoom van, zoals ik hieronder met een voorbeeld zal aantonen.

⁴ Een uitspraak uit een voor mij onverwachte hoek: 'Zonder gerechtigheid is democratie een wassen neus'.

De stem van het volk, het populisme

Voor al bewegingen die in Europa en andere werelddelen sterk in opkomst zijn, is de acceptatie van de ongelijkheid in een samenleving, de inperking van de vrijheidsrechten van mensen die zich buiten de eigen natie bevinden, anders gezegd die daar niet toe gerekend kunnen worden, een legitieme zaak. Zo keert, om een voorbeeld te geven, Baudet met zijn Forum voor Democratie zich tegen partijen die vrijheid en gelijkheid in hun vaandel hebben staan. Als een ouderwetse volksleider zet hij zich fel af tegen de intellectuele elite: ik leg aan de elite uit dat ze ongelijk heeft en aan het volk waarom het gelijk heeft, om eraan toe te voegen: Met mij is het volk, tegen mij is de (intellectuele) elite.⁵ Baudet ontpopt zich als een echte 'organische intellectueel', een term die oorspronkelijk afkomstig is uit het oeuvre van de marxistische theoreticus Antonio Gramsci. Deze Italiaanse politieke filosoof wilde hiermee aangeven dat een intellectueel zich niet afzijdig moet houden van de werkelijkheid, maar die juist moet bekritisieren. 'Hij moet uitdrukking geven aan gevoelens en ervaringen die de massa zelf niet onder woorden kan brengen' en vervolgens luidt het advies: neem actief deel aan de strijd in het dagelijkse leven.

Kunnen we gezien bovenstaande uiteenzettingen daadwerkelijk spreken, zoals zij dat zien, van een beschavingsoorlog? Al die rechtse populistische bewegingen, er bestaan ook linkse, roepen dat onze beschaving ten onder gaat als we niet trots zijn op 'onze' cultuur, taal, natie en identiteit. Hierop zou ik het volgende antwoord willen geven: Ooit werd het volk zoet gehouden met een theodicee, in dit leven moeten wij lijden, maar aan het eind der tijden wacht ons de verlossing. Nu is die theodicee, nadat we God en de moraal vaarwel hebben gezegd, in een nieuw jasje gestoken en heeft het voortaan een oikodicee. Wat zoveel wil zeggen dat we eerst met zijn allen door de ellende heen moeten om uiteindelijk in een ideale **neoliberale** samenleving te belanden (Baudet).⁶

⁵ Bij het opruimen van mijn studeerkamer, kwam ik een artikel tegen van de hand van Thierry Baudet en Jort Kelder, NRC 25-6-2016. De titel van het artikel luidde: *Deftige elites u lokt een Nexit uit*. De tenor van het stuk is dat de zgn. deftige elite het allemaal heeft laten zitten bij de eurocrisis en andere crises. Kortom de oude elite heeft afgedaan, de nieuwe elite (Baudet c.s.) kondigt zich aan, de nieuwe elite die de massa door de crisis heen op sleeptouw zal nemen.

⁶ In zijn boek *Oikofobie* citeert de 'anti-elitaire intellectueel' Baudet gretig uit *Der Untergang des Abendlandes* van Oswald Spengler. De titel van zijn boek, oikofobie, is een term die hij geleend heeft van de Engelse conservatieve filosoof Roger Scruton, het begrip duidt de 'angst voor het thuis' aan. Het thuis van de tradities, van de niet rationele gebruiken en gewoonten. Deze tradities, gewoonten, gebruiken, smaken etc. zijn door de ideologen en technocraten onttoverd. Zij hebben het thuis, het eigene en de identiteit van het volk afgepakt. Volgens Baudet gaat de westerse beschaving ten onder: 'We staan te midden van de brokstukken van een eens grootse en prachtige beschaving'. Baudet behoorde aanvankelijk, evenals zijn leermeesters Paul Cliteur en Roger Scruton, tot het liberale kamp. Nadien omarmden de heren het conservatisme met als grondlegger Edmund Burke. Enerzijds bepleit het conservatisme gematigdheid, zelfrelativering en behoudzucht, anderzijds bestaat er ook een richting die veel radicaler is. Ooit een behoudende filosofie van de

Ordoliberalisme, de Duitse variant van het neoliberalisme

Al voor de Tweede Wereldoorlog had men begrepen dat, als je de vrije markt optimaal wilt laten functioneren, je de economie door de politiek moet aansturen. Na de Tweede Wereldoorlog heeft vooral in Duitsland, het ordoliberalisme daar de eerste stap in gezet.⁷ Ordoliberalisme staat, daarover bestaat geen twijfel, een repressieve democratie voor:

- a. de democratie moet worden ingeperkt door een technocratisch apparaat en de rechtstaat moet;
- b. vervangen worden door een institutie die gestuurd wordt door het marktmechanisme;
- c. er moet gestreefd worden naar een meer directe vorm van de democratie.

Dus een autoritair technocratisch apparaat oefent de controle uit op de markt en de massa (inspirerende voorbeelden voor ordoliberalen zijn Gustave Le Bon en Ortega y Gasset met hun slogans: Massa's neigen naar het irrationele, zij worden een te makkelijke prooi voor ideologieën als het communisme en fascisme).

Door de democratie in te perken en door een strakke controle van markt en massa willen de ordoliberalen waken voor kartelvorming en monopolievorming in economie en politiek. Om dat te verwezenlijken heb je de staat nodig, het moge duidelijk zijn dat zij dicht tegen het denken van Carl Schmitt aanschurken.⁸

Kortom, ruim baan voor een technocratische politiek. Concreet houdt dat in dat zij de rol van de wetenschapper en de deskundige willen vergroten. Om het in andere woorden te zeggen, zij kennen een groot gezag toe aan de wetenschap, wat feitelijk inhoudt dat zij minder vertrouwen hebben in de mens, veel meer in de regel. Verder stellen zij dat de rechtsstaat boven de democratie staat, de 'rule of law' geldt naar hun mening voor iedereen.

Ook schrikken zij er niet voor terug het monetaire beleid uit handen te nemen van de tot voor kort belangrijkste beslissers en besluitvormers (overheden

bestuurlijke klasse, is het na de grote crisis in het ideologische denken een ongecontroleerde, onbeheersbare populistische doctrine geworden die een destructieve, oppositionele politiek voorstaat. Populisme en radicalisme gaan in die stroming hand in hand.

De breuk met het klassieke conservatisme (Edward Burke) heeft zich al aan het einde van de 19de eeuw voltrokken. Deze radicale variant van het conservatisme streeft naar restauratie van een maatschappelijke orde zoals die idealiter in het verleden heeft bestaan. Er bestaat overduidelijk een sterke verwantschap met het reactionaire conservatisme van Joseph de Maistre, die elk revolutionair regiem omver wilde werpen en elke verandering terug wilde draaien. Dit reactionaire denken werd voortgezet door Maurice Barrès en Charles Maurras om in het begin van de 20ste eeuw uit te monden in fascisme. In Duitsland werd datzelfde geluid verkondigd door de aartsconservatieve stroming waartoe Carl Schmitt en Oswald Spengler gerekend kunnen worden. Deze stromingen oriënteren zich niet rechtstreeks op het neoliberale gedachtegoed, maar eerder op het conservatisme zoals dat zich sinds de Verlichting heeft ontwikkeld.

⁷ En dat had te maken met het feit dat de sociaaldemocraten en de liberalen een enorme angst koesterden voor een te dominante rol van de staat, gezien de machtspositie van de staat onder het Nazisme. De rol van de staat diende geminimaliseerd te worden.

⁸ Aan Carl Schmitt zal ik een aparte paragraaf wijden.

en de banken). En over de democratie en de staat oordelen zij, dat die onnodige kosten maakt, dat beide veel 'te kostbaar' zijn geworden (vandaar de grote vrees voor tekorten en schulden die in het Brusselse heerst, wat tot een strakke Europese begrotingsdiscipline van de Europese Unie heeft geleid). De ordoliberalen zijn dan ook een groot voorstander het huidige democratisch stelsel te vervangen door besluitvormingsprocessen die vervolgens getoetst worden aan wetten, regels en afspraken die marktgerelateerd zijn.

De markt zou dan als een soort surrogaatdemocratie moeten werken, onder het motto jouw stem in de supermarkt is jouw stem. Hun antwoord op de gelovigen in de oude democratie luidt: in een representatieve democratie moet je maar zien wat er met jouw stem gaat gebeuren. Een alleszins opmerkelijke, zo niet uiterst naïeve voorstelling van zaken. Bewust verzwijgen zij dat de consument helemaal niet autonoom of soeverein handelt in het huidige consumptiekapitalisme? Zijn zij dan echt 'vergeten' dat we in een spektakelmaatschappij leven met een omvangrijke opgetuigde beïnvloedingsindustrie die maar één doel heeft en dat is: de consument verleiden om zoveel mogelijk te consumeren?

Ook keuren zij een regering af die een monopoliepositie nastreeft of een superstaat wil creëren, derhalve houden zij een warm pleidooi voor het losweken van natiestaten uit grote verbanden (dat geldt eerlijk is eerlijk in mindere mate voor de Duitse sociaaldemocraten). Daarnaast verkondigen zij dat er regelmatig referenda moeten worden gehouden – je moet gewoon het marktmechanisme het werk laten doen. Want zo stellen zij, in een referendum bepaalt het publiek in plaats van de partijpolitiek wat er met een land gaat gebeuren. En verder worden de aloude ideeën van de directe democratie afgestoft om die vervolgens in de vorm van een supermarktdemocratie te gieten.

De overheid moet worden afgeschaft of althans tot minimale proporties worden teruggebracht (zie de opvattingen over de minimale staat van Robert Nozick in zijn *Anarchy state and Utopia*). De staat zou dan teruggebracht moeten worden tot een soort nachtwakersstaat ter handhaving van de rechtsorde.

Kort samengevat streeft het ordo- en het verwante neoliberalisme naar:

1. regulering van de markt
2. minimalisering van de sociale verzorgingsstaat
3. het propageren en nadruk leggen op de eigen verantwoordelijkheid
4. het in het leven roepen van een proactief vervolgingsapparaat.

Allerhande technieken worden daartoe ingezet tot en met het voeren van een specifieke politiek, zoals wij die terugvinden in de misdaadbesteding waar de hulp ingeroepen wordt van de media, maar die feitelijk bestaat uit het vastleggen van identiteiten, afzonderen van asielzoekers en vluchtelingen, het in quarantaine plaatsen van de bevolkingsgroepen en het optrekken van nieuwe grenzen.

Na de jaren tachtig is de Europese Unie door het ordoliberalisme uitgekozen om als proeftuin te dienen voor het toetsen van zijn ideeën. Ter aanvulling van het oude liberale gedachtegoed formuleerde het een nieuw idee in Europa: Vrije markten moeten voortaan *gewaarborgd* worden door de staat, de vrije markt moet zo

min mogelijk beïnvloed worden, de huidige staat heeft een té monolithische structuur die afgebouwd moet worden. Bovendien is de staat teveel los komen te staan van de markt, terwijl de staat juist tot taak heeft de markt te beïnvloeden en te sturen, met andere woorden de staat moet in dienst staan van de markt.

En aangaande de democratie kan worden opgemerkt dat daarover in die kringen een grote scepsis bestaat. Concreet houdt dat in dat de macht van de massa ingedamd moet worden, de massa vertoont namelijk in de ogen van die beweging nogal wat cognitieve en morele gebreken.⁹ Nee, wetenschap en technocratie moeten bepalen wat goed is. Politiek is niets anders dan 'Ordnungspolitik', waar een figuur als Wolfgang Schäuble een tiental jaren geleden (evenals zijn trouwe volgeling de sociaaldemocraat Jeroen Dijsselbloem) een echte representant van was, zij bepleitten zelfs een Europese 'Ordnungspolitik'.¹⁰

In sommige op Duitsland gerichte kringen bestaat de vurige wens dat Europa (weer) door Duitsers geleid gaat worden, zij weten per slot van rekening wat wetenschap en technocratie is (zie de rol van Duitsland tijdens de toenmalige financiële crisis in Zuid-Europa in het bijzonder in Griekenland, Portugal en Italië). Waar Schäuble en zijn navolgers naar streven, is dat ook in de toekomst de Europese Commissie en de Europese Raad het economische financiële beleid van elke lidstaat van de Europese Unie gaat bepalen.¹¹

Kortom, de staat heeft een ondergeschikte rol toebedeeld gekregen, zij werd omgevormd tot een systeem waar alleen ruimte bestond voor louter bestuurlijke zaken dat ten dienst staat van de economie. Verder krijgt de staat de opdracht de vrije markt in een bepaalde richting te sturen. Vrijheid wordt gereduceerd tot een cultureel fenomeen dat gestuurd en gemanaged kan worden (er wordt een bureaucratisch cultureel apparaat opgetuigd om dat in goede banen te leiden). Was in het klassieke liberalisme de vrije markt alleen een ideologisch concept, nu krijgt die voor de staat en haar organen een exclusieve, geprivilegieerde status. Zij (de staat) stuurt voortaan de marktwerking, stimuleert haar, neemt maatregelen om verstoringen op de vrije markt tegen te gaan.

Alles overziend vraag je je af wat er van het aloude gedachtengoed van de sociaaldemocraten, die zich overal in Europa in de loop van de jaren tachtig bekeerd hadden tot het ordo- c.q. neoliberalisme, overgebleven is? Kennelijk zijn zij geheel in de ban geraakt van het consumptiekapitalisme. En dat heeft ertoe geleid dat zij de welvaart en het welzijn op een dusdanig niveau gehandhaafd hebben dat de economie er geen schade van ondervindt. Ook de oude pronkjuwelen als gelijkheid en gelijkberechtiging hebben zij ondergeschikt gemaakt en overgeleverd aan de

⁹ Net zoals het liberalisme wantrouwt het ordo- c.q., neoliberalisme de massa, het is dan ook vreemd dat zij voor referenda pleiten.

¹⁰ Onder Merkel was de christendemocraat minister van Financiën. Na zijn ministerschap werd Schäuble voorzitter van de Duitse Bondsdag.

¹¹ De benoeming van Dijsselbloem tot directeur van het IMF werd vanwege de nog immer bestaande angst voor een te overheersende rol van Duitsland in het (financieel)-economisch verkeer tegengehouden door Franse president Macron.

vrije markt. Maar goed dat geldt praktisch voor alle politieke partijen. Allen hebben ruim baan gegeven aan het neoliberalisme, dat van alle mensen een vrije individuele ondernemer heeft gemaakt die zelf zijn eigen boontjes moet doppen.

Het neoliberalisme is de politieke ideologie bij uitstek die de economie als sturende principe opvat voor zowel de politiek als de organisatie van de samenleving. Met andere woorden de neoliberale ideologie kan beschouwd worden als *een totalitaire ideologie*, die bewust de ongelijkheid in de samenleving nog groter laat worden.¹²

Het ondoorzichtige karakter van de vrije markt, de onzichtbare hand, zorgt ervoor dat de onbeduidende rol die staat nog speelt uit het zicht blijft. Intussen wordt de burger aan het lot overgelaten, die wordt een speeltje van de vrije markt. Het neoliberale politieke bestel regeert door niet te regeren, en als zij bestuurt of managet (politiek is management), besteedt zij dat uit aan de talloze organisatie, advies- en communicatie-bureaus.

Democratie in verval

Er klinken steeds meer geluiden op van: dat de democratie in haar huidige vorm niet een deel van de oplossing is, maar eerder een deel van het probleem. Al aan het begin van de vorige eeuw wordt de vloer aangeveegd met de representatieve democratie. Onder het motto het volk gelooft wat het op de mouw wordt gespeld, wordt er een nieuwe ideologie in de steigers gezet. En die ideologie heeft tot doel de massa wijs te maken dat de vrije markt haar unieke kansen biedt om te overleven (het leven wordt gepromoveerd tot overleven), zodanig dat die massa geheel en al daarvan overtuigd wordt. En als dat niet lukt dan moet dat maar met manipulatieve psychologische middelen via de media. Mondiaal is dat een groot succes gebleken. Ook de doorsnee-Amerikaan heeft nog steeds niet in de gaten dat de in dat land zo geroemde individuele vrijheid gewoonweg niet bestaat, ook in dat land is de zogenaamde vrije burger een gemanipuleerde consument, een lid van de samenleving die als systeem het uitkomt zelfs gecriminaliseerd wordt.

Dat geldt vooral voor degene die het onderspit gedolven heeft in de neoliberale maatschappij. Zo wordt de hogere en middenklasse ongemoeid gelaten, want aan hen valt veel geld te verdienen, zij zijn immers grootverbruikers, 'big spenders', mega-investeerders, speculanten die over grote sommen geld en onroerend goed bezitten. De laagste inkomens daarentegen, vormen een groot risico, zij worden niet alleen fors aangepakt (vooral als zij zwart zijn), maar ook te pas en te onpas preventief opgepakt, want volgens het systeem zijn het gewoon notoire delinquenten.¹³

De klassieke opvatting van vrijheid en gelijkheid verdwijnt geheel achter de horizon. Hooghouden dat er in een land een onaantastbare individuele vrijheid en een

¹² In een totalitair systeem is het dictaat van de economie of de politiek op de samenleving alomvattend.

¹³ In plaats van een 'homo criminalis' waarvan het strafbaar feit nog bewezen moet worden, zijn zij een 'homo penalis' die bij voorbaat al gestraft wordt.

zo klein mogelijk staatsinvloed bestaat, blijven de leidende beginselen van de gevestigde politieke macht. Op deze wijze presenteert de politiek macht zich in de media. Maar wat er feitelijk aan de hand is dat zij met de strikte scheiding van het private en publieke domein een beeld geschapen hebben dat het individu zichzelf moet zien te redden.

Alle crises, de financiële, de bestuurs-, de klimaat, de vluchtelingen en migranten etc., het Europese project, bevestigen tot nu toe het beeld dat de staat alleen in noodsituaties present is. En in die noodsituatie verloopt de communicatie chaotisch doordat die uit handen gegeven is aan allerlei zogenaamde gezaghebbende instanties.

Kortom, alle bestuurlijke en ministeriële verantwoordelijkheid worden doorgeschoven naar externe instellingen. Allerlei zelfstandige particuliere bedrijven en organisaties beheren voortaan de ziekenzorg, de woningbouw, het onderwijs, de voedselveiligheid, de veiligheid in het algemeen. Dat heeft zich tegen de politiek gekeerd, de politieke representatie is verworden tot het verkondigen van platgetreden feiten, eerst in de media, pas later vindt er in het parlement een debat plaats.

Volgens Byung Chull Han (Koreaans-Duitse filosoof) wordt de strijd om de publieke opinie niet meer in de Tweede Kamer uitgevochten, maar in de publieke arena en in de media, die 'noch vrij noch democratisch' is. In die arena worden geïsoleerde eenlingen bestookt met informatie die bij hun belevingswereld past. Byung Chull Han concludeert: we zitten gevangen in een digitale grot vol informatie, waar we ons vrij wanen. Maar door de algoritmische 'personalisering' polariseert het publieke domein. Door de toenemende individualisering en de afstand tot elkaar valt de empathie voor de ander en de sociale betrokkenheid weg.

De nieuwe elite

Al met al is er sprake van een machtsfactor in het conflict tussen de nieuwe elite en rest, dat wordt te weinig onderkend. In een systeem waar er sprake is van een hegemonie van de elite bestaat de neiging, dat de gedepriiveerden, degenen die aan het kortste eind trekken, belachelijk worden gemaakt, zelfs moreel veroordeeld worden.

Het is een bewust strategie. Marketing is voor de elite een belangrijk instrument, zij krijgen in het bedrijfsleven en de overheid alle ruimte, zij krijgen zelfs een voorkeursbehandeling, een visie hoeven ze niet te hebben, kennis van zaken ook niet. Vanwege een ziekelijk vorm van kortzichtigheid die er in de politiek, de bestuurlijke organen bestaat, krijgen de elites de beste baantjes waar zij uit het zicht van de camera's hun incompetentie, hun arrogantie, hun onvermogen, hun eigendunk kunnen etaleren. Alle wezenlijke maatschappelijke besluiten, behalve die over hun eigen salaris en bonus, schuiven zij vooruit. Een verandering van de bestuurscultuur, tegenwoordig een hot politiek thema, is een gotspe.

In de samenleving heerst een grimmige identiteitsoorlog

In de media waar iedereen maar wat roept, waar de meningen over elkaar heen buitelen, waar iedereen maar zijn eigen identiteit of zijn groepsidentiteit onder de aandacht wil brengen, gaat de strijd niet meer om wat er daadwerkelijk aan de hand is, maar enkel en alleen om de aandacht op je te vestigen. Wij leven in een groot aandachtsuniversum. Dat die concurrentieslag tussen de narcistische persoonlijkheden juist tot een verharding van de identiteitsprofilering van diverse opposerende groepen in de maatschappij heeft geleid, dat de identiteitseis exclusief concurrerend en oppositioneel is, duidt erop dat het eigene tegenover het vreemde is geplaatst. Uiteindelijk heeft dat geleid tot een nog groter argwaan tegenover de identiteit van de ander en de eigen identiteit die geen substantie heeft, maar een lege huls blijkt te zijn. De identiteit is een niet-reflecteerde, contingente en standvastig wisselende emotie-identiteit.

Aan de ene kant hebben we in talkshows de specialist, de geslaagde zakenman, de celebrity, de BN'er, die samen aan tafel zit met het slachtoffer, de kansloze, de mislukkeling. In die programma's weten de gespreksleiders die ambiguïteit goed uit te spelen, de emoties, de verontwaardiging, de rancune, de jaloezie en het ressentiment spatten van het scherm. Per slot van rekening moet de spektakelboog gespannen blijven. Wanhopig proberen de zelfgenoegzame moderne media zich te profileren als een verbindende schakel van de maatschappelijke onvrede en de tanende politieke macht. Maar alles wijst erop dat ze eerder een symptoem en een aanjager zijn van de heersende crisis dan dat zij een remedie zijn.

In al het mediale geweld weet het subject weet niet meer wie hij is, wat het wil, wat hij moet denken. En dat doet hem besluiten zich terug te trekken in een besloten gemeenschap, die zijn identiteit juist bevestigd doordat die gemeenschap zich sterk afzet tegen andere groepen.

De politiek is stuurloos met gevolg dat zij aan geloofwaardigheid heeft ingeboet. Zij heeft een compleet andere agenda dan de burger, met gevolg dat de kloof tussen politiek en burger almaar groter wordt. De politiek heeft definitief de relatie met het politieke verbroken.¹⁴ Van nature blijft de praktische politiek de enige werkelijkheid. En het neoliberalisme heeft dat besef alleen maar verder aangewakkerd. Het neoliberalisme getuigt van een schrijnend gebrek aan een alomvattend politiek idee, concept en visie (Mark Rutte verwoordde het aldus: wie een visie heeft, moet naar de oogarts).

Het neoliberalisme heeft de burger in een zwart gat gestort. Geleidelijk is het gevoel ontstaan dat hij bedrogen is. De olopemde frustratie zal niet meer tot een opstand leiden want men staat machteloos, men is radeloos. Men weet dat de macht niet meer gebroken kan worden.

Ieder keer weer blijkt dat zij die bij elke crisis aan de touwtjes trekken het meeste profijt ervan hebben. Iedere keer weer moet de burger dat met lede ogen

¹⁴ Het politieke betreft de ordening, de regie en de ideologische zingeving van de samenleving, de politiek is de praktische uitvoering van het politieke. In het parlement, instituten, beleids- en overlegorganen vindt de uitwerking ervan plaats.

aanzien. Om een voorbeeld te geven: bij elke bankencrisis krijgt de gewone mens de rekening gepresenteerd, wordt het herstelbeleid om de banken op de been te houden afgewenteld op de allerarmsten. Om een ander voorbeeld te geven: ieder mens wordt nu persoonlijk aansprakelijk gesteld voor de klimaatcrisis, terwijl de georganiseerde misdaad van het bedrijfsleven (de multinationals Shell, Exxon-Mobil, Unilever etc.) tegen de mensheid buiten beeld blijft.

De individuele onbepaaldheid is verweven met de instabiliteit van de democratische instellingen. Sociale media wakkeren die verwevenheid nog verder aan. Wisselend stemgedrag, politieke ideeënloosheid, losse partijbinding, toenemende secularisering, gehechtheid aan al of niet bestaande tradities, hebben tot een verbeteren, politiek vertaalde identiteitsstrijd geleid. Onderwijl geven de burgers zich over aan consumentisme, aan in zichzelf besloten geloof in identiteiten, aan het narcisme van de willekeur. Dat gebrek aan perspectief heeft nu ook zijn weerslag op de democratische instellingen die in zwaar weer zijn terecht gekomen.

Op alle terreinen staat het heden centraal, *niet* het verleden of de toekomst. In deze wereld van het nu draait het om de actualiteit. Bij gebrek aan grote verhalen worden wij dagelijks geconfronteerd met een banale zelfkritiek, het sorry zeggen is een nationale sport geworden, die tot gevolg heeft, zo werken de media nu eenmaal, dat het actuele heden het voorbijgaande heden doet vergeten.

We moeten ons hoeden voor de manipulators van de technocratie uit Silicon Valley die de rechtstaat willen ombouwen tot een gemeenschap van levende machines zonder vrije wil. Het oude project van de sociaaldemocratie de verzorgingsstaat heeft geresulteerd in een consumptiemaatschappij waar het perspectief op een collectief belang, op duurzaamheid, solidariteit compleet is verdwenen.

Het doorgeschoten neoliberalisme is een surveillance- en datakapitalisme geworden (over de rol van de Big Data bedrijven heb ik al uitvoerig geschreven, evenals over de dominante rol van het financieel kapitalisme, net als over het zogenaamd autonoom handelen wezen en de rol van de aandeelhouders en beleggers).¹⁵ Het neoliberalisme is een keerpunt in de westerse beschaving. Neoliberalisme, postmodernisme en een diepgeworteld antihumanisme hebben de mens uitgeleverd aan onmacht, onwetendheid en onverantwoordelijkheid.

Of je laat de maatschappij in anarchie ten ondergaan, of je beschouwt het moderne principe van de maatschappelijke cohesie als iets dat niet ter discussie staat. Als je dat laatste denkt, dan leg je de beslissingsmacht in handen van een moderne heerser. En dat had Gramsci allemaal in de gevangenis bedacht, hij vond dat die macht in handen van een totalitaire eenheidspartij zou moeten liggen. Laat nu juist die gedachte overgenomen zijn door rechts.

¹⁵ Als je politieke vluchtelingen eerst brandmerkt als criminelen en vervolgens dreigt dat de staatsveiligheid onder vuur ligt en veiligheid van de burger in gevaar is om dan via **big data** alle persoonsgegevens van burgers voor commerciële als juridische manipulatie aan te wenden, dan is er iets grondig mis.

Carl Schmitt, een ideoloog voor elk wat wils

Omdat zowel algemeen links (of wat er nog voor doorgaat) als rechts en enkele radicale groepen ter linker- als ter rechterzijde zich beroepen op zijn ideeën, zal ik hier in het kort zijn ideeën toelichten. In zijn werk *Politische Theologie* (1922) maakt de Duitse jurist en filosoof Carl Schmitt een onderscheid tussen een 'commissarische dictatuur' die tot doel heeft de bestaande grondwet te behouden, en de soevereine dictatuur die een nieuwe orde in het leven wil roepen.¹⁶

Centraal in bovengenoemd werk staat het concept soevereiniteit, wat in eigenlijke zin de plaats en aard aangeeft van de constituerende macht in een politiek systeem. De alom bekende eerste zin van dit werk geeft al het antwoord: 'Soverän ist wer über den Ausnahmezustand entscheidet' (Soeverein is degene die over de uitzonderingstoestand een beslissing neemt), een opmerkelijke uitspraak die tijdens het instellen van de 'Notstandgesetze' toen Duitsland nog 'im Herbst' verkeerde, in eens weer bijzonder actueel werd. Wat opvalt, is dat zijn stelling een aantal dubbelzinnigheden bevat. Volgens Schmitt treedt bij afkondiging van een uitzonderingstoestand de ware aard van de soevereiniteit aan het licht: de uitzonderingstoestand wordt niet bepaald door de soeverein, maar moet eerder als een uitdrukking worden gezien van zijn macht. Een uitzonderingstoestand afkondigen is dus enerzijds een bevestiging van het recht, maar anderzijds geeft het inzicht in het feit dat dit recht slechts een menselijke constructie is en dus op een hoger plan getild kan worden. Deze zoektocht naar de betekenis van soevereiniteit in een moderne wereld hangt bij Schmitt samen met de idee van een onttovering van de wereld, zoals Max Weber dat heeft beschreven: het metafysische en theologische heeft plaats gemaakt voor het seculiere en rationele. Transcendente ideeën hebben met andere woorden geen vat meer op de mensen, maar om toch de eenheid van een natie te bewaren moet men op zoek gaan naar een alternatief. Dit zou dan gevonden kunnen worden in een immanent criterium, en zo'n criterium ligt volgens Schmitt besloten in de soeverein.

Zoals eerder al is gesteld brengt Schmitt een onderscheid aan tussen noodtoestand en uitzonderingstoestand. Nadrukkelijk stelt hij dat alleen de soeverein over de uitzonderingstoestand beslist, wat een toestand is die zich in een niemandsland bevindt tussen de rechtsorde en het politieke feit, en tussen het recht en de opschorting. Volgens zijn overtuiging is het noodgeval, de noodtoestand

¹⁶ Het is niet aan twijfel onderhevig, dat Carl Schmitt een van de meest controversiële denkers van de twintigste eeuw is. Tijdens de Weimarrepubliek (1918-1932) was hij een vurig verdediger van de grondwet én van een verbod op 'Verfassungsfeindliche' politieke partijen. In de ogen van deze rechtgeaarde ultraconservatief waren dat natuurlijk de communistische partijen.

Schmitt staat dichterbij de Leviathan-filosoof Thomas Hobbes, dan bijvoorbeeld de liberale filosoof John Locke. Zijn inziens worden de wetten niet door de waarheid, maar door de soevereine macht bepaald. Schmitt legt in zijn werk vooral de nadruk op het feit dat er in elke staat een gemeenschap van mensen is, die per definitie niet op de buitenwereld is georiënteerd. Met andere woorden er is altijd een 'wij' dat tegenover een 'zij' staat. En hij verwoordt dat als volgt: Om van een politieke staat te kunnen spreken, moet er altijd iets bestaan dat zich buiten die staat bevindt en dat noemt hij *de vijand*.

conservatief, de uitzondering innovatief. De noodtoestand wordt afgeroepen om zo snel mogelijk terug te keren naar de normaliteit, terwijl de uitzondering uitgeroepen wordt om een nieuwe orde in te stellen. Anders gezegd: de noodtoestand veronderstelt een stabiliteit van het systeem, terwijl de uitzondering de desintegratie van het systeem blootlegt en de weg vrijmaakt voor *een nieuw systeem*.

Het vijanddenken van Carl Schmitt (1888-1985)

In *Der Begriff des Politischen* (1932) stelt Schmitt dat het vijandschap het politieke denken bepaalt. Zoals de moraal handelt over de tegenstelling tussen goed en kwaad, en esthetiek over mooi of lelijk, zo gaat de politiek over de keuze wie je vrienden en wie je vijanden zijn. De vijand waar Schmitt over spreekt, is een publieke vijand, een duidelijke opponent van een politieke gemeenschap. Volgens Schmitt is een vijand dan ook een 'noodzakelijke bestaansvoorwaarde' voor elke gemeenschap die zichzelf als een eenheid beschouwt, of dat nu een natie of een volk is. In een later werk vatte hij die zienswijze als volgt samen: 'Vertel me wie uw vijanden zijn, en ik zeg u wie u bent.'

In eerste instantie neemt de gemeenschap het besluit wie als publieke vijand kan worden aangemerkt, later zal Schmitt dat besluit 'decisionisme' noemen. Wanneer er een crisissituatie ontstaat, moet er volgens Schmitt een 'soeverein' opstaan, iemand die besluit wie op dat moment de vriend en wie de vijand is. De macht van die soeverein is volgens Schmitt tijdelijk, maar absoluut in die zin dat er geen hogere autoriteit bestaat.

De soeverein ontleent zijn beslissingsmacht nergens aan, niet aan God, niet aan het volk, niet aan een of andere moraal, maar puur aan het feit dat hij (of zij) degene is die de vriend en de vijand aanwijst. Volgens Schmitt paste zo'n tijdelijke dictator, zo mag je de soeverein wel noemen, beter bij democratie dan de parlementaire consensus. (Een soeverein kan per decreet de wil van het volk uitoefenen, terwijl een parlement hier eindeloos over moet soebatten, Schmitt, zo moge duidelijk zijn, koesterde een ideaal van een homogeen volk met één duidelijke wil, een opvatting waardoor zijn denken op gespannen voet komt te staan met de politieke realiteit, zelfs met die in zijn tijd).

Wie vijanden aanwijst, kiest daarmee automatisch ook voor de optie strijd.¹⁷ Iemand tot vijand bestempelen zonder dat je bereid bent die te bevechten is onmogelijk. En dus is 'de reële mogelijkheid van fysieke doding', minder plastisch uitgedrukt, om mensen om te brengen altijd aanwezig. Oorlog en politiek zijn in de ogen van Schmitt onlosmakelijk met elkaar verbonden. Niet omdat politiek noodzakelijkerwijs tot oorlog leidt, maar omdat de vriend-vijand-tegenstelling alleen werkt als die gepaard gaat met de principiële wil om strijd te voeren, desnoods 'tot de dood' erop volgt.

Deze donkere kant die ons wordt voorgespiegeld, is voor menigeen geen belemmering geweest voor een hernieuwde interesse in Schmitt. De Schmitt-*revival* begon in de jaren negentig toen er volop werd gediscussieerd over 'het einde

¹⁷ Ook in het huidige geopolitieke conflict tussen het westen en Rusland in de kwestie Oekraïne, blijken de denkbepelden van Schmitt uiterst actueel te zijn.

van de geschiedenis', een onderwerp dat door Francis Fukuyama in zijn werk *The end of history* opnieuw op de kaart werd gezet, maar wat op de keper beschouwd de grote overwinning bleek te zijn van het neoliberalisme. Fukuyama's visie sloot aan bij het optimisme van die tijd dat democratie en de bijbehorende vrije markt op deze aardbol een universele aantrekkingskracht hadden.

Een denker als Schmitt bood tegenwicht tegen deze opvatting. Schmitt geloofde dat het liberalisme een fase in de geschiedenis was, en niet een eindpunt. Ook de liberale orde is in zijn ogen instabiel en dit komt omdat dit systeem zichzelf in de staart bijt. Want zo stelde hij, in dit systeem wordt politiek vervangen door allerlei onduidelijke procedures. Door zo te handelen wordt de vriend-vijand-tegenstelling ontkend. De bereidheid om dit systeem te verdedigen tegen anderen die wél in vijanden geloven, verdwijnt zo naar de achtergrond.

Volgens Schmitt was de negentiende eeuw typisch de eeuw waarin 'economie' het ordenende principe was. De twintigste eeuw zou daarentegen de eeuw moeten worden waarin de technologie de plaats zal innemen van de politiek. Dat is op zijn minst een opmerkelijke vaststelling! Hierin herkennen wij de opvatting van Heidegger die ook beweert dat 'de technologie' overheersend is.¹⁸ Deze duidelijke stellingname sluit dan weer mooi aan op de actuele ontwikkeling dat ten tijde van crises de technocratische macht zichzelf op de voorgrond plaatst.

Schmitt redeneert vanuit de bestaande conflictsituatie in de samenleving, hij beoogt een ordening, geen opheffing of oplossing van een conflict. Alleen de politiek kan die ordening afdwingen. In tegenstelling tot Schmitt probeert de huidige democratie nog de schijn op te houden van de Trias Politica, de gescheiden machten die elkaar in hun machtsuitoefening in de greep houden. Daarnaast bekritiseert Schmitt in felle bewoordingen ook alle internationale instituten (Verenigde Naties, Internationaal Gerechtshof e.d.) die het universele recht van de mens bepleiten, hij beschouwt die als een vrijbrief voor machtige imperiale regimes om hun politiek mondiaal af te dwingen onder het mom van humanisme, democratisering en de wereldvrede.

Het moge duidelijk zijn dat Schmitt een groot voorstander is van een totalitaire staat.¹⁹ Niet onbelangrijk in dezen is de opmerking te maken dat hij een krachtige oproep doet tot eenheid en identiteit van een volk als essentie van het politieke bestel. Schmitts invloed op het populistische bewegingen is dan ook significant.

Wat heeft links van Schmitt onthouden

In de jaren zeventig en tachtig beriepen de RAF (Rote Armee Fraktion) en Brigade Rosse o.a. zich eveneens op Schmitt. Zijn vriend- en vijandtegenstelling, die nooit opgeheven kan worden, staken zij in een links jasje. Daarbij gingen zij ook te raden bij Gramsci met zijn opvatting van een totalitaire eenheidspartij.

¹⁸ Vanwege de alom tegenwoordigheid van de technologie, plaatste Heidegger eveneens vraagtekens bij de democratie als meest geschikte politiek vorm.

¹⁹ Schmitt stelt het beslissingsmonopolie van de staat tegenover Max Webers gewelds- c.q. dwangmonopolie van de staat.

Hoewel zij onderkennen dat de soeverein de autoriteit is die die tegenstelling in een uitzonderingstoestand moet bewaken, benadrukken zij dat in die uitzonderingstoestand het gewelddadig verzet is toegestaan.²⁰ Later zal de politieke theoloog Giorgio Agamben in zijn boek *Homo Sacer, de soevereine macht en het naakte leven* (1995) nader ingaan op de uitzonderingstoestand, en er een eigen interpretatie aangegeven. Agamben ziet Schmitt niet uitsluitend als een nazi-ideoloog maar als een denker die 'de soevereine ban' het scherpst onder woorden heeft gebracht. In het bijzonder de zinsnede: de soeverein die buiten de wet staat, verklaart dat hij zelf buiten de wet staat, van Schmitt trekt zijn aandacht. Dat is een paradox, volgens Agamben en hij trekt zijn conclusie. Wat Schmitt de uitzondering noemt, wordt bij Agamben een grensbegrip. En dat grensgebied, het gebied tussen het binnen en het buiten van de legaliteit fascineert Agamben.²¹ Want dat grensgebied is een schemergebied, een niemandsland tussen de rechtsorde en het politieke feit. Je zou kunnen zeggen dat het een 'tijdelijke autonome zone' is. In deze zone is het recht niet duidelijk gedefinieerd, het recht handhaaft zich daar in 'zijn eigen opschorting', om zijn woorden aan te halen. En dat geldt in het bijzonder wanneer het recht wordt toegepast op wat *het uitsluit* en in *de ban* doet. Dat wordt dan de soevereine ban genoemd.

Hierop voortbordurend plaatst Agamben de uitzonderingstoestand in een historische context. De uitzonderingstoestand wordt dan de situatie waarmee de onderdrukten, het uitgebuite volk altijd te kampen heeft gehad, en daar sterk onder heeft geleden.²² In tegenstelling tot Schmitt, die stelt dat alleen in een chaotische situatie, de soeverein met geweldsmiddelen mag ingrijpen om de orde te herstellen, roept Agamben alle onderdrukten op om in opstand te komen tegen de soevereine macht.²³

Tot slot

In het neoliberalisme worden de conflictueuze onderwerpen en maatschappelijke tegenstellingen geprivatiseerd. Met gevolg dat er een elementaire pseudo-politieke democratische regeringsvorm over blijft. Bijna bij alle conflictueuze onderwerpen die in het politieke debat op het gebied van werkgelegenheid, gezondheid, veiligheid, onderwijs, verkeer, vluchtelingenopvang, religie, aan de orde komen, blijkt dat uitvoerende macht nog verder verzwakt, machtelozer wordt. Ook wordt steeds duidelijker dat het verzet ertegen diffuus, versplinterd is. Binnen de kortste keren wordt het in de kiem gesmoord (de media spelen daar een duidelijke

²⁰ Tijdens de Franse revolutie gold het credo van Saint-Just: 'Niemand regeert onschuldig'. In de opstand zijn totalitaire trekken en terreur onafwendbaar.

²¹ Agamben stelt zich op het standpunt, dat de rechtstaat in het in verval verkerende politieke domein terugvalt in een primitieve vorm van de natuurtoestand. Zo gaat veiligheid altijd om de veiligheid van jou en mij, nooit over de veiligheid van de ander, want die ander is de vijand.

²² Door de elite wordt het volk (het plebs) als uitschot gezien.

²³ Alleen de actie die het verband tussen de politiek, het recht en het geweld doorsnijdt is waarachtige politiek. De politiek van de toekomst zou een gemeenschap van enkelingen moeten zijn zonder identiteit.

rol in). Van links hoeven wij helemaal niets meer te verwachten. Het maatschappelijk protest, de kritiek van weleer is tegenwoordig versmolten met de etnische en culturele eisen die eerder al bij rechts op de agenda stond. Het gat dat zij heeft achtergelaten is nu opgevuld door populistische partijen die handig inspelen op het onbehagen van de economische en maatschappelijk gedepriveerden en niet te vergeten op het bestaande nationalistisch ressentiment.

Het populisme speelt de kaart van het volk. En daarin lijkt het uiterst succesvol te zijn. Op de golven van de emoties, zoals wij die op internet aantreffen, neemt het populisme hand over hand toe.

Alles overziend kan er een conclusie getrokken worden en dat is dat alle politiek corrumpeert tenzij er tegenstand en weerstand tegen geboden wordt.

Dit artikel is niet geschreven met behulp van ChatGPT, wel heb ik gebruik gemaakt van fragmenten uit mijn eerder verschenen boeken.

Utrecht, juli 2023